

Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* Adlı Tefsirinde Mu'tezilî Görüşlerin Etkisi

The Influence of Mu'tazilist Views on al-Hâkim al-Jushamî's Tafsîr Titled *al-Tahdhîb fî al-Tafsîr*

Faruk ÖZDEMİR¹

Geliş Tarihi (Received): 30.08.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 05.10.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2023

Öz: Bu makalede Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-efsîr* adlı tefsirinde Mu'tezilî görüşlerin etkisi araştırma konusu yapılmıştır. Sıffîn (37/657) savaşı sonrasında "hakem olayı"nu takip eden süreçte Müslümanlar arasında görüş ayrılıkları sebebiyle birçok mezhep ortaya çıkmıştır. Her mezhep kendi görüşünün doğruluğunu ispatlayabilmek gayesiyle Kur'ân âyetlerine müracaat etmiştir. Fakat mezhep mensubu müfessirlerin bir kısmı mezhebin prensipleri istikametinde âyetleri tevil cihetine gitmiştir. Mu'tezile'ye mensup müfessirler de bu mezhebin *usûl-i hamse* diye meşhur beş esası doğrultusunda tefsir yazmışlardır. Cüşemî'nin tefsiri de Mu'tezilî görüşlerin yoğun olarak işlendiği bir tefsirdir. Araştırmamız söz konusu tefsirdeki sem'iyât bahisleri ile sınırlandırılmıştır. Araştırmamızın amacı sem'iyât kapsamına giren itikâdî meselelere dair Cüşemî'nin görüşlerini tespit etmek, Mu'tezile'nin aynı meselelere ilişkin görüşleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirlemektir. Bu araştırmada literatür taraması yöntemi kullanılarak Cüşemî'nin tefsiri başta olmak üzere kelâmî-itikâdî konularda kaleme alınmış kaynaklar incelenmiştir. Araştırma neticesinde Cüşemî'nin tefsirinde sem'iyât kapsamına giren meseleler bağlamında Mu'tezile'nin prensiplerini benimsediği ve ehl-i sünnet ekolleriyle genellikle görüş ayrılığı içerisinde olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*, Mu'tezile.

&

Abstract: In this article, the influence of Mu'tazilist views on al-Jushamî's tafsîr *al-Tahdhîb fî al-tafsîr* is investigated. After the battle of Sıffîn (37/657), many sects emerged due to differences of opinion among Muslims in the period following the "Arbitration". Each sect referred to the verses of the Qur'an in order to prove the legitimacy of its views. However, some of the mufassirs of these sects interpreted the verses in line with the principles of their sect. Mu'tazilah mufassirs also authored tafsîr in line with the five principles of this sect, known as *al-Uşul al-Khamse*. al-Jushamî's tafsîr is a commentary in which Mu'tazilist views are intensively covered. The present study is limited to the discussion of sam'iyât in this tafsîr. The purpose of this study is to identify al-Jushamî's views on itikâdî issues within the scope of sam'iyât and to determine the similarities and differences between Mu'tazilist views on the same issues. In the present study, the literature review method was used to examine the sources written on qalâmî-itikâdî issues, and al-Jushamî's tafsîr in particular. As a result of the study, it was concluded that al-Jushamî adopted the principles of the Mu'tazilah in his tafsîr in the context of the issues within the scope of sam'iyât and generally disagreed with the Ahl al-Sunnah schools.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, al-Hâkim al-Jushamî, *al-Tahdhîb fî al-Tafsîr*, Mu'tazilah.

Atıf/Cite as: Özdemir, Faruk. "Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* Adlı Tefsirinde Mu'tezilî Görüşlerin Etkisi". *Dergiabant* 11/2 (Kasım 2023), 219-237. doi: 10.33931/dergiabant.1352515

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Doç. Dr., Faruk Özdemir, Sinop Üniversitesi, fozdemir@sinop.edu.tr.

1. Giriş

Rasûlullâh (s.a.s.) hayattayken ashab arasında meydana gelen Kur'ân'ı anlamaya yönelik ihtilafları çözüme kavuşturmuştur. Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) vefatından sonra Müslümanlar arasındaki ihtilaflar giderek artmış fakat derin fikrî ayrılıklar henüz ortaya çıkmış değildi. Bu durum Hz. Osman (r.a.) dönemine kadar devam etti. Onun hilafeti döneminde bazı Müslümanlar ona başkaldırıp evini kuşattılar ve neticede onu şehit ettiler. İşte o vakitten sonra Müslümanlar arasında derin fikrî ayrılıklar baş göstermeye başladı. Bu fitne ortamında Hz. Ali (r.a.) dördüncü halife olarak hilafete getirildi. Fakat Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen Muaviye ona biat etmemişti. İki arasında hilafet meselesi yüzünden Sıffin (37/657) savaşı çıktı. Bu savaşın akabinde tahkim olayını takip eden süreçte Havâric, Şîa, Mürcie gibi fırka ve mezhepler zuhur etti. Sonra Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ile Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) arasındaki kader ve *el-menzile beyne'l-menzileteyn* gibi meselelerdeki tartışmalar nedeniyle Mu'tezile fırkası ortaya çıktı. Ortaya çıkan mezhep ve fırkalar içerisinde şu beş tanesi meşhur olmuştur: Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Havâric. Bunlardan başka Cebriye, Bâtıniyye, Müşebbihe ve daha pek çok fırka da zuhur etmiş fakat onların çoğu bu beş mezhepten türemiştir. Söz konusu mezhep ve fırkaların kendi akidelerini esas alarak Kur'ân'a müracaat ettikleri ve onu mezheplerine uyacak şekilde tefsir ettikleri dikkat çekmektedir. Nitekim Mu'tezile mezhebine mensup müfessirler *tevhid, adalet, el-vaad ve'l-vaâid, el-menzile beyne'l-menzileteyn, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî 'ani'l-münker* diye meşhur beş esası (*usûl-i hamse*) göz önüne alarak Kur'ân âyetlerini tefsir etme cihetine gitmişlerdir. Şayet tefsiri yapılan âyet mezhebin esaslarına uymuyorsa bu durumda müfessirler ilgili âyeti mezhepleriyle uyumlu hale gelecek şekilde tevil yoluna gitmişlerdir.²

Mezhepler tefsir yazımına hız veren etkenlerin başında geldiği için her bir mezhep müntesibi müfessir özellikle kelâmî-itikâdî meselelere ilişkin âyetleri mezhebin temel prensiplerine aykırı olmayacak şekilde yorumlama yoluna gitmiştir. Bu şekilde fırka ve mezheplerin kelâmî meselelere ilişkin görüşlerinin yoğun olarak tartışıldığı ve işlendiği birçok tefsir ortaya çıkmıştır. Bu tefsirlerden biri de Mu'tezilî müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı tefsiridir. Mu'tezile ekolünün Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1024) tarafından sistematize edilmesinden sonra³ Cüşemî söz konusu eserinde İslâm inancının üç ana esası (*usûl-i selâse*)⁴ diye bilinen ilâhiyyât, nübüvvet ve sem'iyât bahisleri kapsamına giren kelâmî-itikâdî meselelere genişçe yer vermiştir.⁵

Bu makalede Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli tefsirindeki sem'iyât bahisleri araştırma konusu yapılacak, makalemizin boyutunu aşacağı için ilâhiyyât ve nübüvvet bahisleri araştırma kapsamı dışında tutulacaktır. Bu bağlamda kulların fiilleri, mürtekib-i kebîrenin durumu, şefaât, kabir azabı, ba's ba'de'l-mevt ve haşr, mahşerde hesap, mizan ve amellerin tartılması, cennet ve cehennem ebediliği, havz-ı kevser, sırat, a'râf ve a'râftakiler, ecel, rızık, istitâat, hidâyet-dalâlet, kalbin mühürlenmesi, imanda artma ve eksilme gibi sem'iyât konularına dair Cüşemî'nin tevil, görüş ve değerlendirmelerine yer verilecektir. Söz konusu konulara ilişkin sadece *et-Tehzîb* müellifinin görüşlerine yer verilmeyecek aynı zamanda başta Mu'tezile olmak üzere Ehl-i sünnet, Cehmiyye, Hâricîler, İmâmiyye, Mürcie gibi fırka ve mezheplerin görüş ve değerlendirmelerine de temas edilerek mukayese yapılacaktır. Bunu yaparken Cüşemî'nin bahsi geçen meselelere dair görüşleriyle mezheplerin görüşleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Yine bu kapsamda müfessir Cüşemî'nin kelâmî-itikâdî meseleler hakkındaki görüşleriyle mensubu olduğu Mu'tezile ekolünün aynı meselelere ilişkin görüşleri arasında ne kadar benzerlik ve farklılık olduğu belirlenmeye çalışılacak ve bu şekilde müfessirin araştırmamıza konu olan eserinde Mu'tezilî görüşlerden ne derece etkilendiği ve tefsirine yansıttığı somut olarak göz önüne serilmeye çalışılacaktır. Bu araştırmada literatür taraması yöntemi kullanılarak Cüşemî'nin *et-*

² Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/258-261.

³ İlyas Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/105; Kâdî Abdülcebbâr'ın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mutezile* (Beirut: Lübnân: y.y., 1407/1987), 112-113.

⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Usûl-i Selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/212.

⁵ Hâkim el-Cüşemî'nin hayatı, eserleri, yetiştirdiği ilmî-siyasî ortam hakkında geniş bilgi için bk. Adnân Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi't-tefsîri'l-Kur'ân* (Dimeşk: Müessesetu'r-Risâle, 1391/1971), 25-92.

Tehzîb fi't-efsîr isimli 10 ciltten müteşekkil tefsiri başta olmak üzere kelâmî-itikâdî konularda kaleme alınmış kaynaklar ile araştırmamıza katkı sağlayacak diğer eserler incelenecektir.

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-efsîr* isimli tefsiri üzerine yapılmış bazı akademik çalışmalar şunlardır:

- Adnân Zerzûr'un, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı Doktora tezi.⁶
- Ramazan Yıldırım'ın, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği* adlı eseri.⁷
- Cemal Sünbül'ün, *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri* isimli Yüksek Lisans tezi.⁸
- Fikret Soyal'ın, *Esmâ-Ahkâm (Vaîd) Meselesi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Hâkim el-Cüşemî'nin Görüşlerinin Mukayesesi* adlı makalesi.⁹

Cüşemî ile ilgili yukarıda kısaca temas ettiğimiz akademik araştırmalar yapılmış ancak söz konusu araştırmalar müfessirin *et-Tehzîb fi't-efsîr* isimli tefsiri özelinde ve sem'iyât bahislerinin tamamını kapsayan çalışmalar değildir. Dolayısıyla araştırmamız Mu'tezile mezhebinin sistematize edildiği bir asırda yazılmış bir tefsir üzerinde yapılmış olması açısından önem arz ettiği kanaatindeyiz.

2. Kulların Fiilleri

Cüşemî *(وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ)* "Oysa her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur"¹⁰ âyetinde yer alan "her şeyi O yaratmıştır" (*وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ*) ibaresi bağlamında şöyle demektedir: Allah burada mahlûkâtı (المخلوقات) yani yaratılmış varlıkları kastetmektedir. Nitekim acıktığın zaman "her şeyi yedim" (*أَكَلْتُ كُلَّ شَيْءٍ*) dersin ki bu ifadede "yenilen şeyler" (المأكولات) anlaşılmaktadır. Mahlûkât tümüyle Allah'ın yarattıkları kapsamına girmektedir. Cüşemî bu izahıyla kulların fiillerini Allah'ın yaratması dışında tutmaktadır. Ancak o, âyette Allah'ın her şeyi yarattığını belirtmesinin hârikulâde bir ifade olduğuna işaret etmektedir. Çünkü ona göre Allah bu ifadeyle inkârcıların iftira ve tekziplerinden tenzih edilmektedir. Zira Allah onların iftira ve yalanlarını da yaratmış olsaydı kesinlikle o sayılan kötü şeylerden tenzih edilmemiş olurdu. O, bu âyetle övünmektedir. Hâlbuki küfrü, kabîh ve çirkin şeyleri yaratmakla övünülmez.¹¹

et-Tehzîb sahibi kulların fiillerini Allah'ın yaratması dışında tutması başka bir ifadeyle kulların fiillerini Allah'ın yaratmadığını söylemesi, kulların bütün fiillerinin kendileri tarafından yaratılmış olduğu fikrini savunan Mu'tezile mezhebi ile aynı görüşte olduğunu göstermektedir.¹² Müfessir Cüşemî bu görüşüyle,

⁶ Bu Arapça tezde el-Cüşemî'nin yaşadığı asırdaki siyasî-dinî durum, hayatı, eserleri, müfessirden önceki Mu'tezilî tefsirler, tefsirinin kaynakları, *et-Tehzîb fi't-efsîr* isimli tefsirinde Kur'ân'ı tefsir etmede metodu, ulûmü'l-Kur'ân hakkındaki görüşleri ve müfessirlere etkisi incelenmiş fakat sem'iyât bahislerinin tamamı genişçe ele alınmamıştır. Bk. Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*.

⁷ Bu eserde el-Cüşemî'nin Mu'tezile ekolü içerisindeki yeri, yaşadığı dönemin siyasî ve ilmî durumu, müfessirin hayatı, eserleri, tevhid, adalet, nübüvvet, şeriat ve Allah'ın sıfatları, rû'yetullâh, hüsn, kubuh, hidâyet-dalâlet, insanın fiilleri, istitâat gibi kelâmî meseleler hakkındaki görüşleri ile muhtelif fırkalar hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri inceleme konusu yapılmıştır. Bu eserde R. Yıldırım, el-Cüşemî'nin *Risâletü İblîs*, *Uyûnu'l-mesâil*, *Tahkîmu'l-'ukûl* ve *Tenbîhu'l-ğâfilîn* adlı eserlerindeki kelâmî görüşlerini esas alınmış fakat *et-Tehzîb fi't-efsîr* adlı tefsirinde kelâmî görüşleri nasıl ele alıp değerlendirdiğine temas etmemiştir. Bk. Ramazan Yıldırım, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016).

⁸ Bu tezde el-Cüşemî'nin yaşadığı asrın siyasî-kültürel durumu, hayatı, eserleri, Mu'tezile ve Zeydiyye içerisindeki yeri, *et-Tehzîb fi't-efsîr*'in biçim, yöntem ve muhteva analizi ile tefsir literatüründeki yeri araştırma konusu yapılmış fakat sem'iyât bahisleri genişçe incelenmemiştir. Bk. Cemal Sünbül, *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁹ Bu makalede kelâm kaynaklarında esmâ ve ahkâm (vaîd) konusuna değinilmiş, Mâtürîdî ile el-Cüşemî'nin esmâ-ahkâm görüşleri mukayese edilmiş, bu bağlamda her iki müfessirin mürtekb-i kebîrenin durumu ile şefaât hakkındaki görüşlerine karşılaştırmalı olarak yer verilmiş fakat diğer sem'iyât bahislerine yer verilmemiştir. Bk. Fikret Soyal, "Esmâ-Ahkâm (Vaîd) Meselesi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Hâkim el-Cüşemî'nin Görüşlerinin Mukayesesi", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019).

¹⁰ el-En'âm 6/101.

¹¹ Ebû S'ad el-Hâkim el-Muhassın b. Muhammed Kerrâme el-Beyhakî el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-efsîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî (Kâhire: Dâru'l-Kitâb el-Mısırî - Beyrût: Dâru'l-Kitâb el-Lübnânî, 1439-1440/2018-2019), 3/2346.

¹² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Andülkerîm 'Usmân (b.y.: Mektebetu Vehbe, 1416/1996), 323-324; Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1407/1987), 54; Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Mâtürîdî Akâidi: Bahrû'l-Kelâm Tercümesi*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 62.

Allah Teâlâ kulların küfür, iman, taat ve isyan gibi tüm fiillerinin yaratıcısıdır,¹³ görüşünü savunan ehl-i sünnet ekolleri ve kelamcılarıyla görüş ayrılığı içerisinde.¹⁴

et-Tehzîb müellifinin kulların fiillerini Allah'ın yaratmadığı görüşünü benimsemesinde aslında Mu'tezile'nin "adalet" prensibinin etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Zira adalet ilkesine göre Allah Teâlâ fesadı sevmez. Kulların fiillerini de O yaratmaz. Aksine kullar, Allah'ın kendilerine verdiği kudret ile emredildikleri şeyleri yapar nehyedildikleri şeylerden de kaçınırlar. Bir kimse herhangi bir şeyi ancak Allah Teâlâ'nın kendisine verdiği kudretle tutup bırakabilir. Kudretin gerçek maliki O'dur. Dilerse o kudreti yok eder. Dilerse kullarını kendisine taate icbar eder ve onları kendisine masiyette bulunmamaya mecbur bırakır. Lakin O böyle yapmamıştır. Zira bunu yapmak, imtihanı refetmek ve belalarla sınanmayı izale etmek olurdu. Mu'tezile bu prensiple, "kul fiillerinde ihtiyar sahibi değildir" iddiasında bulunan Cebriyye'ye karşı çıkmıştır. Mu'tezile özgür iradesi olmadığından dolayı kulu cezalandırmayı zulüm adanmıştır. Zira bir şahsın aksini yapmaya mecbur olduğu bir şey ile emredilmesi ya da yapmaya mecbur olduğu bir işten nehyedilmesi anlamsızdır.¹⁵

3. Mürtekib-i Kebîrenin Durumu

Müfessir Cüşemî (وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعْنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا) "Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanetlemiş ve büyük azap hazırlamıştır"¹⁶ âyetinde söz konusu edilen ve bir mümini kasten öldürenin ebedî olarak cehennemde kalacağına ilişkin ifade hakkında âlimlerin ihtilaf ettiklerini belirtmektedir. Onun belirttiğine göre bu bağlamda şöyle denilmiştir: O, yani mümini kasten öldüren kişi onu katletmeyi helâl görmüştür. Helâl gördüğü için küfre düşmüştür. Dolayısıyla küfrü yüzünden cehennemde ebedî kalmaya müstehak olmuştur. Cüşemî'ye göre bu görüş sahih değildir. Zira bu durumda âyette söz konusu edilen vaîd küfre taalluk etmektedir. Hâlbuki bu âyet öncesindeki (وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً) "Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz"¹⁷ âyetine matuftur ve bu, kâtilin mümin olduğuna delalet etmektedir. Bu âyet hakkında şöyle de denilmiştir: Bu ifade öldürmeyi kasteden her kâtil hakkındadır. *et-Tehzîb* sahibi bu görüşün doğru olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre bu görüş buradaki vaîdi katle bağlamıştır ki (فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ) "onun cezası cehennemdir" ibaresinde işaret edildiği üzere katlin cezası cehennemdir. Yani kesin olarak cehennem ateşiyle cezalandırılır. Bu görüş İbn Abbas (öl. 68/687-88) ve İbn Mes'ûd'dan (öl. 32/652-53) nakledilmiştir. İlim ehlinin çoğu da bu görüştedir. Cüşemî bu âyet hakkında şöyle bir yorumun da yapıldığını belirtmektedir: Şayet Allah onu cezalandıracak olursa onun cezası cehennemdir. Müfessire göre bu yorum fasit bir yorumdur. Çünkü bu yorum kelâmın anlamını, hakkında hiçbir delil olmayan anlama yöneltmektedir. Müfessire göre mümini kasten öldürenin cezası cehennemdir, tövbe etmediği takdirde ateşte ebedî kalacaktır. Ebedî olarak cehenneme girmemesi için tövbe şarttır. Zira tövbe cezaı ortadan kaldırır. Tövbenin şartları ise kâtilin yaptığı kötü fiilden dolayı

¹³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, 54-57; Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Hamûde Gurâbe (Kâhire: Matba'atü Mısır, 1955), 71-72; a.mlf. *Eş'arî Kelâmı*, çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 87-88.

¹⁴ Esasında bu meselede ehl-i sünnet ekolleri arasında da görüş ayrılıkları vardır. Nitekim Allah'ın kudreti ve fiillerin yaratılması konusunda Eş'arî, Cebriyye ile Mu'tezile arasında bir yol tutar. Zira Mu'tezile, kulun, kendi fiillerini Allah'ın kendisine verdiği bir güçle yarattığını iddia etmektedir. Cebriyye, insanın hiçbir şey yaratmaya ve elde etmeye gücü olmadığını, insanın rüzgâra kapılan bir tüy gibi (iradesiz) olduğunu ileri sürmektedir. Eş'arî ise, insanın yaratmaya kudreti bulunmadığını, fakat elde etmeye (kesb) gücü bulunduğunu söylemektedir. Şu da var ki Eş'arî kesbin de kulun tesiriyle değil, sadece kulun "ihtiyari" ile Allah'ın yaratmasının birleşmesi (iktiran) ile meydana geldiğini ifade etmektedir. Bu hususta Mâtürîdî Mu'tezile ile Eş'arî arasında bir yol tutarak, kesbin, kulun gücü ve etkisiyle oluştuğunu iddia etmektedir. Bk. Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, ts.), 1/157, 173-174; a.mlf. *İslâm'da İtikâdî, Siyâsî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, ts.), 190, 207; İlâhiyyât, nübüvvet ve sem'îyyât kapsamına giren konulara ilişkin mezheplerin görüşleri ve aralarındaki polemiklere dair geniş bir değerlendirme ve karşılaştırma için bk. Faruk Özdemir, *Te'vilâtü'l-Kur'ân ve el-Keşşâfta Kelâmî Tartışmalar* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017).

¹⁵ Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 1/121; a.mlf. *Mezhepler Tarihi*, 146-147; Mu'tezile'nin adalet prensibi hakkında geniş bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, 301-477; Kulların fiilleri hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2016), 338-389.

¹⁶ en-Nisâ 4/93.

¹⁷ en-Nisâ 4/92.

nedamet duyması, tekrar kötü fiile dönmemeye azmetmesi, kisası kabul etmesi ya da diyeti şeriatın gerektirdiği şekilde teslim etmesidir. Şayet mirasçılar varsa diyeti onlara vermesi yoksa fakirlere vermesi icap eder.¹⁸

et-Tehzîb sahibi Cüşemî'ye göre (إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا) “Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah’a ortak koşan kimse, şüphesiz büyük bir günahla iftira etmiş olur”¹⁹ âyetindeki (لِمَنْ يَشَاءُ) ibaresiyle kastedilenler tövbe edenlerdir. Buna göre Allah burada şirk ve şirk dışındaki diğer günahları tövbe etmek şartıyla bağışlayacağını murat etmektedir.²⁰

Cüşemî (إِنَّ اللَّهَ يُغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا) “Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar”²¹ âyeti bağlamında da Allah’ın tüm günahları affetmesinin tövbe şartına bağlı olduğunu beyan etmektedir.²²

Cüşemî bu izahlarıyla, “Allah büyük günah işleyenleri tövbe etmedikleri takdirde affetmeyecektir”,²³ “imandan çıkar fakat küfre girmez”²⁴ görüşünü savunan Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olduğunu deklare etmiş olmaktadır. Mu'tezile kebir sahibini ne mümin ne de kâfir kabul eder. Onu fâsık olarak kabul eder. İşte Mu'tezile'nin bu anlayışına *el-menzile beyne'l-menzileteyn* (iki menzile/mertebe arasında bir menzile/mertebe) prensibi denir ki bu da onların amelleri imanun hakikatinden bir cüz kabul etmeleri düşüncesine dayanmaktadır. Ehl-i sünnete göre küfür dışındaki büyük günah, imanun hakikati olan tasdik baki olduğu sürece mümin kulu imandan çıkarmaz ve onu küfre sokmaz.²⁵ Hâricîlerin bir kısmı büyük günah irtikâp edenin kâfir olduğuna hükmetmiştir.²⁶ Mürcie ise “küfürle birlikte taatin bir faydası olmadığı gibi imanla beraber günah da zarar vermez” görüşünü benimsemiştir.²⁷

4. Şefaât

Müfessir Cüşemî (وَإِنَّمَا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ) “Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden şefaât kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz”²⁸ âyetini tefsir ederken şöyle der: Bu âyet kebir sahibini için hiçbir şefaâtçinin olmayacağına delalet etmektedir. Dolayısıyla bu durum kebir sahipleri için şefaât olacağı konusunda muhaliflerimizin görüşünü geçersiz kılmaktadır.²⁹

et-Tehzîb sahibi (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمَ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خَلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ) “Ey inananlar! Alışverişin, dostluğun, şefaatin olmayacağı günün gelmesinden önce sizi rızıklandırdığımızdan hayra sarf edin. Kâfirler zalimlerin ta kendileridir”³⁰ âyetinde söz konusu edilen şefaâtle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: Bu âyet zalimin hiçbir dostu ve hiçbir şefaâtçisinin olmadığına işaret etmektedir. Bu âyet aynı zamanda kebir sahipleri için şefaât olduğunu iddia edenlerin bu görüşlerinin geçersiz olduğuna delalet etmektedir. Müfessir bu değerlendirmesinden sonra bu âyette söz konusu edilen

¹⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/1694-1695.

¹⁹ en-Nisâ 4/48.

²⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1585.

²¹ ez-Zümer 39/53.

²² Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/6081-6082.

²³ Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırâk ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhâ*, thk. Muhammed 'Usmân el-Huş (Kâhire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 105; a. mlf. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: TDVY, 2014), 83.

²⁴ Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (b.y.: DİBY, ts.), 79, 159.

²⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Neseftiyye*, 71.

²⁶ Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırâk*, s. 72-73; a. mlf. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54-55.

²⁷ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Emîr Ali Mehnâ – Ali Hasan Fâ'ûr (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 1/162; Mürtekib-i kebirinin durumu hakkında Mâtürîdî'nin değerlendirmesi ve Mu'tezile'nin büyük günah işleyeninin iman dairesinden çıkacağı iddiasına yönelik eleştirisi hakkında geniş bilgi için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005), 1/60-61, 147; 2/192; a. mlf. *Kitâbü't-Tevhîd*, 485-550.

²⁸ el-Bakara 2/48.

²⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/372.

³⁰ Bakara 2/254.

şefaatin büyük günah sahipleri için değil müminlerin derecelerinin artması için olacağını belirtmektedir.³¹

Cüşemî (وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى) “Onlar (melekler) Allah’ın razı olduğu kimseden başkasına şefaate edemezler”³² âyetinin, kebîre sahipleri için şefaatin olduğunu ileri süren Mürcie’nin hilafına kebîre ehli için şefaatin olmayacağına delil olduğunu çünkü Allah’ın büyük günah sahiplerinin amellerini geçersiz kılacağını belirtmektedir. O bu âyette şefaatin Allah’ın hoşnut olduğu kimseler için söz konusu olduğunu ve bu şefaatin de onların derecelerinin artırılması için olacağını iddia etmektedir.³³

Şefaate konusunda Ebû Hanîfe (öl. 150/767) peygamberlerin ve peygamberimizin (s.a.s.) mü’minlerin günahkârlarına ve kebîre sahiplerine şefaatte bulunmalarının hak olduğu görüşündedir.³⁴ Diğer ehli sünnet kelimcileri ve ekolleri Rasûlullah’ın (s.a.s.) şefaatinin ümmetinden kebîre işleyenler için olduğunu kabul etmiştir.³⁵ Hâricîler Hz. Peygamber’in (s.a.s.) günahkâr Müslümanlara âhirette şefaate etmeyeceğini çünkü Allah’ın vaad ve vaâdinin hak olduğunu iddia etmektedirler.³⁶ İmâmiyye’ye göre hem Rasûlullâh’ın (s.a.s.) hem de imamların şefaate hakkı vardır.³⁷ Mu’tezile’nin bazıları hiçbir kulun şefaate hakkı olmadığını ileri sürmektedir.³⁸ Onların bazıları ise şefaatin ancak mü’minlerin cennetteki derecelerinin yükseltilmesi için olacağı düşüncesindedir.³⁹ Mu’tezilî âlim Kâdî Abdülcebbar ise şefaate konusunda şöyle demektedir: Ümmet içerisinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ümmeti için şefaatinin sabit olduğu konusunda ihtilaf yoktur. Bu meseledeki ihtilaf sadece şefaatin kimler için olacağı noktasındadır. Bize göre şefaate müminlerden tövbe edenler için olacaktır. Mürcie’ye göre ise namaz ehlinde fâsıklar için olacaktır.⁴⁰ *et-Tehzîb* müellifinin şefaatin Allah’ın razı olduğu kimseler için ve onların cennetteki derecelerinin yükseltilmesi için söz konusu olacağı iddiasında olması şefaate konusunda Mu’tezile’nin etkisinde kaldığını ve âyetleri yorumlama biçimine yansıdığını göstermektedir.

Aslında Mu’tezile’nin şefaate konusuna karşı menfi tavır almasının temelinde onların *vaad ve vaâd* prensiplerinin yer aldığını söyleyebiliriz. Zira onlara göre Allah Teâlâ vaâdinde (iyili yapanı mükâfatlandırmasında) ve vaâdinde (kötülük yapanı cezalandırmasında) da sadıktır. Kıyamet gününde O’nun sözünü değiştirecek olan da yoktur. O büyük günahları sadece tövbe ettikten sonra irtikâp edenden bağışlar. Mümin bir kimse dünyayı tövbe etmiş olarak, Allah’a itaat içerisinde terk ettiği takdirde sevabı hak eder. Şayet işlediği büyük günahlardan dolayı tövbe etmeden dünyadan ayrılırsa cehennem azabında ebedî olarak kalır. Fakat azabı kâfirlerin azabından daha hafif olur. İşte Mu’tezile bu görüşleri nedeniyle kıyamet gününde şefaate inkâr etmektedir. Onlara göre şefaate *vaad ve vaâd* prensibine ters düşmektedir. O halde hiçbir kimse Allah katında bir başkasına şefaate bulunmaya güç yetiremeyecek ve onu cezadan kurtaramayacaktır.⁴¹

5. Kabir Azabı

Cüşemî (فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا وَخَاقٍ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءَ الْعَذَابِ . النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ) “Nihayet Allah, onların kurdukları tuzakların kötülüklerinden bu zatı korudu, Firavun’un kaomini ise kötü azap kuşatıverdi. Onlar sabah akşam o ateşe sunulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun kavmini azabın en çetinine sokun (denilecek)!”⁴² âyetlerinin tefsiri bağlamında kabir azabına ilişkin yorumlara yer vermektedir. Buradaki (النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا) “Onlar sabah akşam o ateşe sunulurlar” ibaresine ilişkin

³¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-İslâm*, 2/996.

³² el-Enbiyâ 21/28.

³³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-İslâm*, 7/4812.

³⁴ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber: Aliyyü’l-Kârî Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016), 161.

³⁵ Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri: Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Muşallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 339.

³⁶ Ahmet Turan, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Samsun: Sidre Yayınları, 2000), 48.

³⁷ Ebû Zehra, *Târîhu’l-mezâhibi’l-İslâmiyye*, 1/158; a.mlf. *Mezhepler Tarihi*, 191.

³⁸ Ebû Zehra, *Târîhu’l-mezâhibi’l-İslâmiyye*, 1/158; a.mlf. *Mezhepler Tarihi*, 191; Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 339; Nesefî, *Mâtürîdî Akâidi*, 113.

³⁹ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber*, 162.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Uşûli’l-İslâm*, 687-688.

⁴¹ İrfan Abdülhamid, *İslâm’da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. M. Sâim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 108.

⁴² el-Mü’min 40/45-46.

olarak şöyle denilmiştir: Firavun kavmine sabah akşam ateşteki yerleri sunulur ve kınamak amacıyla kendilerine "işte yerleriniz" denilir. Onlar da bu şekilde üzürlüler. Bu bağlamda şöyle de denilmiştir: Ateşe sunulmak azaptan kinayedir. Yani onlara kıyamet gününe kadar sabah akşam azap edilir. Sonra da cehennem azabına gireceklerdir. Buradaki (غُدْرًا وَعَشِيًّا) "sabah akşam" ifadesinin "devamlılık" manasına gelebileceği de söylenmiştir. Buna göre bu ibare sürekli/devamlı olarak Firavun ailesinin ateşe arz olunacağı anlamına gelmektedir. Cüsemî'ye göre bu anlam daha uygundur. *et-Tehzîb* müellifi bu izahın ardından söz konusu âyetin kabir azabının varlığına delil teşkil ettiğini belirtmektedir.⁴³

Müfessir Cüsemî (وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ) (عَذَابٍ عَظِيمٍ) "Çevrenizdeki Bedeviler içinde ikiyüzlüler ve Medineliler içinde de ikiyüzlülükte direnenler vardır. Onları siz değil, ancak Biz biliriz. Kendilerine iki defa azap edeceğiz; onlar sonra da büyük bir azaba itileceklerdir"⁴⁴ âyetinde söz konusu edilen iki azap hakkında şu görüşlere yer vermektedir:

a- İki azaptan ilki dünyadayken başlarına gelen kederler ve zillet ile ölümleri anında meleklerin kendilerine azap edileceğini haber vermeleridir. İkincisi ise kabirdeki azaptır. Bu görüş Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Katâde'den (öl. 117/735) nakledilmiştir.

b İlk azap dünyadaki rezillikleridir. Çünkü Rasûlullâh (s.a.s.) onlardan bazı adamları zikredip mescitten çıkarmış ve şöyle demiştir: "Ey filan kalk ve dışarı çık. Çünkü sen münafıksın". Diğer azap ise kabirdedir. Bu İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir.

c- Birinci azap katledilmeleri, esir edilmeleri ve açlık çekmeleridir. İkincisi ise cehennemdeki azaptır.

d- Birinci azap Bedir'de yenilgiye uğratılarak kılıçla azaba maruz kalmaları ikincisi ölüm anındaki azaptır.

e- Birinci azap kabirdeki ikincisi cehennemdeki azaptır. *et-Tehzîb* müellifi bu şekilde muhtelif görüşleri zikrettikten sonra azabın kişiye dünyada, kabirde ve kıyamet gününde olmak üzere üç yerde isabet ettiğini ve bu âyetin kabirde azabın varlığını ispat ettiğine dair delil teşkil ettiğini belirtmektedir.⁴⁵

Cüsemî'nin bu izahlarından onun kabir azabını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla o bu meselede kabir azabının hak olduğunu kabul eden Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmaktadır.⁴⁶ Ehl-i sünnet âlimleri Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiğini⁴⁷ iddia etse de Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebâr buna itiraz ederek Mu'tezile'nin kabir azabının hak olduğunu ittifakla kabul ettiğini belirtmektedir.⁴⁸ Ehl-i sünnet hem kabir azabını hem de kabirde Münker ve Nekîr'in sualini hak olarak kabul etmektedir.⁴⁹ Cüsemî bu konuda kabir azabını ve orada suali inkâr eden Cehmiyye ile fikir ayrılığı içerisinde.⁵⁰

6. Ba's Ba'de'l-Mevt ve Haşr

Müfessir Cüsemî'ye göre (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُّضْغَةٍ مُّخَلَّفَةٍ وَغَيْرِ) (عَذَابٍ عَظِيمٍ) "Ey insanlar! Öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki, ne olduğunuzu size açıklamak için, Biz sizi topraktan sonra nutfeden, sonra pıhtılaşmış kandan, sonra da yapısı belli belirsiz bir çiğnem etten yaratmışızdır. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız; sonra sizi çocuk olarak çıkartırız, böylece yetişip erginlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır ki, bilirken bir şey bilmez hâle gelsin..."⁵¹ âyeti yeniden dirilmeye delildir. Ona göre Allah'ın yoktan yaratması vacip değil O'nun lütfudur fakat insanları öldükten sonra diriltmek, mazlumun zalimden hakkını alması ve

⁴³ Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/6137-6138.

⁴⁴ *et-Tevbe* 9/101.

⁴⁵ Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3246-3247.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 730.

⁴⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-İtikâd*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 177; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 90, 177.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 730.

⁴⁹ Ebû Bekr Muhammed b. *et-Tayyib el-Bâkullânî, el-İnşâf fi mâ yecibu i'tikâduh ve lâ yecûzu'l-cehlu bih fi 'ilmi'l-kelâm*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî (b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1421/2000), 48.

⁵⁰ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs - el-Cezire li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2011), 2/1034.

⁵¹ el-Hac 22/5.

insanların yaptıklarının mükâfatını alabilmesi için vaciptir. Müfessire göre bu âyet Allah'ın insanı eti ve kemikleriyle yeniden dirilteceğine delalet etmektedir.⁵²

et-Tehzîb sahibi (ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَبِّرُ الْمَوْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ) “Bunlar, yalnız Allah'ın gerçek olduğunu, ölüleri dirilttiğini, gücünün her şeye yettiğini, şüphe götürmeyen kıyamet saatinin geleceğini, Allah'ın kabirlerde olanı dirilteceğini gösterir”⁵³ âyetlerinin de Allah Teâlâ'nın ölümlerinin ardından insanları yeniden dirilteceğine delil teşkil ettiğini zikretmektedir. Ona göre akıl da dünyadayken hakkını tam olarak alamamış kimsenin yeniden dirilmesini gerektirmektedir.⁵⁴

Müfessir Cüşemî (وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمِيَآ وَبُكْمًا وَصَمًّا مَّا أُوَاهُمْ جَهَنَّمَ كُلَّمَا خَبِثَ زَنْدَانُهُمْ سَعِيرًا) “Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun haşrederiz. Onların varacağı ve kalacağı yer cehennemdir ki, ateşi yavaşladıkça onun alevini artırırız”⁵⁵ âyetinin izahı bağlamında insanların mahşerde yaya, binitli ve yüzüstü olmak üzere üç şekilde haşredileceğini zikretmektedir. O, “insanlar nasıl yüzüstü yürüyecekler?” sorusuna “Onları yaratan Allah yüzüstü yürütmeye de kadirdir” şeklinde cevap vermektedir. Ona göre bu âyet aynı zamanda cehennem azabının daimi olduğuna, onda herhangi bir rahatlık ve azapta hafifleme olmayacağına delalet etmektedir.⁵⁶ *et-Tehzîb* müellifinin zikredilen âyetlere ilişkin izahlarından onun öldükten sonra dirilmenin ve diriltildikten sonra haşrin ruh ve bedenle olacağını kabul ettiğini söyleyebiliriz. O bu görüşüyle, kıyamet gününde cesetlerin tekrar diriltilip hayata döndürüleceğini (cesetlerin haşri) ve bunun ruhla olacağını kabul eden ehl-i sünnetle ittifak halindedir. Dehriyye yeniden dirilişi kökünden reddetmektedir. İslâm filozofları ise haşrin cesetler için değil ruhlar âlemi için vuku bulacağını ileri sürmektedir.⁵⁷

7. Mahşerde Hesap, Mizan ve Amellerin Tartılması

et-Tehzîb müellifi mahşerde insanların hesaba çekileceğini kabul etmektedir. O bu husustaki görüşünü (فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ) “Andolsun ki, kendilerine peygamber gönderilenlere de soracağız, peygamberlere de soracağız”⁵⁸ âyeti bağlamında yapmaktadır. Onun belirttiğine göre Cenâb-ı Hak burada hem kendilerine peygamber gönderilen ümmetleri hem de peygamberlerin hepsini hesaba çekeceğine yemin etmektedir. Müfessirin belirttiğine göre bu âyet bağlamında şu yorumlar da yapılmıştır:

- Ümmetlere, peygamberlere ne cevap verdikleri, elçilerin getirdikleri emirler ve nehiyler konusunda ne yaptıkları sorulacak, elçilere ise getirdikleri ve tebliğ ettikleri şeyler hususunda ümmetlerinin ne yaptıkları sorulacaktır.
- Ümmetlere, davete icabet edip etmedikleri, peygamberlere ise tebliğ edip etmedikleri sorulacaktır.
- Ümmetlere soru sorulması kınama kabilinden, elçilere soru sorulması ise insanlara şahitlik etme kabilinden olacaktır. Bu yorum Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir.
- Ümmetlere soru sorulması kınama sorusu, peygamberlere soru sorulması ise ikram ve aziz kılma kabilinden olacaktır. Cüşemî bu yorumların ardından, söz konusu âyetin, Allah Teâlâ'nın tüm mükellefleri yapıp ettiklerinden hesaba çekeceğine delil teşkil ettiğini belirtmektedir.⁵⁹

Cüşemî bu âyetten sonra gelen (وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ) “O gün tartı hakır”⁶⁰ âyetinin mahşerde mizanın hak olduğuna delalet ettiğini belirtmektedir. O, bu âyetteki (الْوَزْنُ) “tartı” kelimesiyle ilgili âlimlerin farklı görüşlerine yer vermektedir. Bunlar:

- Vezn* kelimesinin anlamı (العَدْلُ) “adalet” demektir. Bundan, o gün adaletle hüküm verileceği kastedilmektedir. Dolayısıyla orada terazi olmayacaktır. Bu görüş Mücâhid (öl. 103/721) ve Dahhâk'tan (öl. 105/723) nakledilmiştir.

⁵² Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4912, 4914.

⁵³ el-Hac 22/6-7.

⁵⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4918.

⁵⁵ el-İsrâ 17/97.

⁵⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4314-4317.

⁵⁷ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 90, 177.

⁵⁸ el-A'râf 7/6.

⁵⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2500, 2503.

⁶⁰ el-A'râf 7/8.

b- İki kefesi ve bir dili olan bir terazi ile iyilikler (الحَسَنَات) ve kötülükler (السَّيِّئَات) tartılır. Bu, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Selman (öl. 36/656), Hasan-ı Basrî ve ilim ehlinin çoğundan nakledilmiştir. Bu görüşte olanlar tartılacak şeyin ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Zira ameller araz olup iadesi olmadığı gibi onlar için vezin de söz konusu değildir. Ameller zatiyla kaim olmaz. Terazide tartılacak şey hususunda şöyle denilmiştir: Amellerin yazıldığı sayfeler tartılır. Bu, Abdullah b. Ömer'den (öl. 73/693) nakledilmiştir. Şöyle de denilmiştir: İyiliklerin ve kötülüklerin alametleri iki kefededir görülür insanlar da onlara bakarlar. Şu da söylenmiştir: Bir nur ve karanlık görünür. Bu bağlamda son olarak şöyle de denilmiştir: İyilikler için güzel bir suret kötülükler için de çirkin bir suret tezahür eder. Bu son görüş İbn Abbas'tan nakledilmiştir.

c- *Vezn* kelimesinden maksat müminin azametinin derecesinin zuhur etmesi, kâfirin de zillet derecesinin ortaya çıkmasıdır. Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: Kimler tartısı ağır gelen salih amel getirirse onlar kurtuluşa erecek kimler de ağırlığı ve kıymeti olmayan kötü amel getirirse işte onlar da kendilerine yazık etmiş olacaklardır. Bu görüş Ebû Müslim'den (öl. 62/681-682) nakledilmiştir.⁶¹ Müfessir Cüşemî bu görüşler içerisinde herhangi birini tercih etmemekte fakat netice itibarıyla mahiyeti tam olarak bilinemesi de mizanda amellerin tartılacağını kabul ettiğini söyleyebiliriz.

et-Tehzîb müellifi hesap, mizan ve amellerin tartılmasını kabul eden izahıyla, "mahşerde terazilerin konulması, sorgu, hesaba çekme, uzuvların konuşturulması, amel defterlerinin dağıtılması vb. hususların hepsi haklı, onlara inanmak ve ikrar etmek vaciptir" diyen Mu'tezile ile fikir birliği içerisinde.⁶² Ebû Hanîfe'ye göre kıyamet günü amellerin tartılması haklıdır.⁶³ Diğer Ehl-i sünnet kelimacıları ve ekollerine göre de mahşerde hesaba çekilme ve mizanda amellerin tartılması gerçektir.⁶⁴ Mu'tezile'nin bir kısmı amellerin araz olduğunu ve bu yüzden mizanda tartılamayacağını ileri sürerek mizanı reddetmektedir.⁶⁵

8. Cennet ve Cehennem Ebediliği

Cüşemî (وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ) Cüşemî (*Iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır*"⁶⁶ âyetindeki (خَالِدُونَ) kelimesinin izahı çerçevesinde "onlar cennette devamlı ve sürekli kalacaklardır. Cennet de sürekli ve ebedîdir" şeklinde izah yaptıktan sonra bu âyetin cennet ve cennet ehlinin, Cehmiyenin iddiasının aksine devamlı olduğuna delil teşkil ettiğini ifade etmiştir. *et-Tehzîb* sahibi cennetin yaratılmış olup-olmadığı konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini bu bağlamda çoğunluğun cennetin yaratılmış olduğu fikrinde olduğunu belirtmektedir. Onun belirttiğine göre bu konuda şöyle de denilmiştir: Cennet yaratılmamıştır. Allah onu kıyamet günü yaratacaktır.⁶⁷ Müfessir bu konudaki iki farklı görüş içerisinde tercihini açıkça belirtmemiştir.

Cüşemî (وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ) "*Rabbinizin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış eni gökler ve yer kadar olan cennete koşuşun*"⁶⁸ âyeti bağlamında cennetin ve cehennem yaratılıp-yaratılmadığı konusuna temas ederek Mu'tezilî âlim Ebû Müslim'in (öl. 322/934) bu âyetin hem cennetin hem de cehennem şu anda yaratılmış olduğunun delillerinden kabul ettiğini zikreder. Bazıları da âyetin müstakbele işaret ettiğini yani cennet ve cehennem gelecekte yaratılacağını kabul eder. *et-Tehzîb* müellifi iki görüş arasında bir tercihte bulunmaz.

⁶¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2502-2503.

⁶² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, 734-735.

⁶³ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber*, 158.

⁶⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefiyye*, 68-69; Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, 179.

⁶⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefiyye*, 69.

⁶⁶ el-Bakara 2/25.

⁶⁷ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/293-294.

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/133.

Müfessir Cüşemî (وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) “*İnkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemliktir, onlar orada ebedî kalacaklardır*”⁶⁹ âyetinin, cehennemde ikabın devamlı olacağına işaret ettiğini belirtmektedir. O, “kesintili masiyete karşılık nasıl oluyor da devamlı ceza veriliyor?” şeklinde bir şey söylenemeyeceğini ifade etmektedir. Zira ona göre ceza, fiilin vaktinin miktarıyla takdir edilemez. Bundan dolayı kötülük yapan kimse daimî olarak zemme müstehak olur.⁷⁰ Bu zahıyla o, cehennemde de içindekilerle birlikte ebedî olduğunu kabul etmiş olmaktadır.

Mu'tezile hem cennetin hem de cehennemde içindekilerle birlikte ebedî olduğunu kabul etmektedir.⁷¹ Ebû Hanîfe cennet ve cehennem ehlinin hayatlarının sona ermeyeceğini, ebedî olarak kalacaklarını savunmaktadır.⁷² Diğer ehl-i sünnet ekolleri de cennet ehlinin nimetlerinin cehennem ehlinin de azabının daimi olduğu düşüncesindedir.⁷³ Dolayısıyla *et-Tehzîb* müellifi bu konuda hem Mu'tezile hem de ehl-i sünnet ile ittifak halindedir. Müfessir Cüşemî cennet ve cehennemde yaratılıp-yaratılmadığı konusunda tercihte bulunmamaktadır. Bu konuda Mu'tezile'nin ekserisi o ikisinin ceza günü yaratılacağını iddia etmiştir.⁷⁴ Ehl-i sünnete göre ise cennet ve cehennem yaratılmıştır ve hâlihazırda mevcuttur.⁷⁵

9. Havz-ı Kevser

Cüşemî'ye göre (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ) “*Muhakkak biz sana Kevser'i verdik*”⁷⁶ âyetindeki (الْكَوْثَرَ) kelimesi çokluk ifade eden “kesret” (الْكَثْرَةُ) kökünden (فَوَعَلَ) “fev'al” vezninde bir kelime olup “oldukça çok” demektir. O, “Kevser” kelimesiyle ne kastedildiğine ilişkin muhtelif görüşlere de yer vermiştir. Onun belirttiğine göre “Kevser” kelimesine âlimler “çok hayır” (الْحَيْرُ الْكَثِيرُ), Kur'ân-ı Azîm, nübüvvet ve kitap, müntesiplerin ve ahabının çok olması, neslin çok olması, şefaata gibi anlamlar vermişlerdir. “Kevser”le ilgili (نَهْرٌ فِي الْجَنَّةِ) “*Cennette bir nehir*”⁷⁷ gibi hadislerin de olduğunu zikreden *et-Tehzîb* müellifi söz konusu kelimenin “çok hayır” anlamını tercih etmiştir. Çünkü ona göre bu konuda söylenenler teferruat kabilindedir. Rivayetler ise âhâd kapsamındadır.⁷⁸ Müfessirin “kevser” kelimesinin “çok hayır” dışındaki anlamlarını ve bu konudaki rivayetleri kabul etmemesi, havz-ı kevser inancını reddeden Mu'tezile ile hemfikir olduğunu göstermektedir, diyebiliriz.⁷⁹ O, havz-ı kevserin hak olduğunu kabul eden Ehl-i sünnet kelimeleri ile fikir ayrılığı içerisindedir.⁸⁰

10. Sırat

et-Tehzîb müellifi sırat konusunu (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا .) “*İçinizden oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbinin katında kesinleşmiş bir hükümdür*”⁸¹ âyetindeki *vürûd*/varmak (الْوُرُود) kelimesi

⁶⁹ el-Bakara 2/39.

⁷⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/347.

⁷¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, 666-667.

⁷² Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber*, 172.

⁷³ Bâkullânî, *el-İnsâf*, 51; Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 300; a. mlf. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 275.

⁷⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, 70; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDVY, 2016), 308.

⁷⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, 70; Bâkullânî, *el-İnsâf*, 50-51; Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu*, 308.

⁷⁶ el-Kevser 108/1.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abûlbâkî (b.y.: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî - Faysal İsâ el-Bâbî e-Halebî, ts.), “Zühd”, 39; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Tefsîru'l-Kur'ân”, 108; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Saydâ-Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), “Sünnet”, 23; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd vd. (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 9/257; 10/145; Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 3/442; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-'Absî el-Kûfî, *el-Muşannef*, thk. Muhammed 'Avvâme (b.y.: Dâru'l-Kıble, ts.), 16/408; 18/471; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, thk. Abdul'alî Abdulhamîd Hâmid (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1423/2003), 13/144; Mecdüddîn Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esrî, *Câmi'u'l-uşûl fi ehâdisi'r-rasûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaûd (b.y.: Mektebetü'l-Hulvânî-Matbaatü'l-Mellâh-Mektebetü Dârî'l-Beyân, 1392/1972), 2/439.

⁷⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7564, 7566, 7568.

⁷⁹ Eş'arî, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne* (Beyrût-Lübân: Dâru İbn Zeydûn, ts.), 70.

⁸⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, 69; Eş'arî, *el-İbâne*, 70; Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 300; Bâkullânî, *el-İnsâf*, 48, 50.

⁸¹ Meryem 19/71.

çerçevesinde izah etmektedir. O, âlimlerin (الزُّرُود) kelimesi hakkında ihtilaf ettiklerini ve şu yorumları yaptıklarını belirtmektedir:

a- (الزُّرُود) kelimesi (الذُّخُول) "girmek" demektir. Buna göre âyetin anlamı "içinizden oraya girmeyecek hiç kimse yoktur" olmaktadır. Bu görüşte olanlar (ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا) "Sonra Allah'a karşı gelmekten sakınanları kurtarır, zalimleri de orada diz üstü çökmüş olarak bırakırız"⁸² âyetini delil getirmişlerdir. Söz konusu kelimeye "girmek" anlamını verenler, oraya kimlerin gireceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bazıları bu hitabın sadece kâfirlere yönelik olduğunu müminlerin ateşe girmeyeceğini iddia etmiştir. Şöyle de denilmiştir: Buradaki hitap tüm mükelleflere yöneliktir. Dolayısıyla ister iyi ister facir olsun herkes mutlaka oraya girecektir. Ne var ki ateş müminlere serin ve esenlik olacak kâfirlere ise azap edilecektir. Nitekim Rasûlullâh (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *Vürûd, girmek demektir. İster iyi olsun, ister kötü olsun oraya girmeyecek kimse kalmayacaktır. Ancak mü'minler için tıpkı Hz. İbrâhîm'e (a.s.) olduğu gibi serin ve esenlik olacaktır.*⁸³

b- (الزُّرُود) kelimesi ateşe girmek anlamında değil, oraya varmak ve oraya bakmak anlamındadır. Bu tıpkı (إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مَنَّا (وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ) (Mûsâ), Medyen suyuna varınca"⁸⁴ âyetindeki gibidir. Yine Allah Teâlâ (إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مَنَّا (وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ) (الحسنى أولئك عثما مضعون) "Tarafımızdan kendilerine güzel akıbet takdir edilmiş olanlara gelince, işte bunlar cehennemden uzak tutulurlar"⁸⁵ buyurmuştur. Dolayısıyla inananlar oraya girmeyecekler, o yere varacaklardır. Bu görüşte olanlar da ihtilaf etmişlerdir. Bu bağlamda şöyle denilmiştir: (الزُّرُود) kelimesinden maksat, ateşe varıp onu görmek anlamındadır. Bu yorum İbn Abbas ve Katâde'den nakledilmiştir. Şöyle de denilmiştir: Ateşin üzerine varacaklar. Bu şekilde Allah'ın cehennem ehli için ne hazırladığını görecekler de sevinçleri daha da artacaktır. Cüşemî farklı görüşleri belirtmekte fakat herhangi bir tercihte bulunmamakta ve sırat köprüsünün hakiki olarak olup-olmadığı konusuna temas etmemektedir.⁸⁶

Ehl-i sünnet sıratın hak olduğunu kabul etmektedir.⁸⁷ Ehl-i sünnet kalamcıları Mu'tezile'nin sıratı toptan inkâr ettiğini iddia etmektedir.⁸⁸ Fakat ehl-i sünnetin Mu'tezile'ye yönelik bu iddiası haksız bir ithamdır. Zira Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbar'a göre ikrar ve itikat edilmesi gereken şeylerden biri de sıratır. Sırat cennet ile cehennem arasında bir yoldur. Üzerinden geçmek istedikleri zaman cennet halkı için genişler cehennem ehli için ise daralır.⁸⁹

11. A'râf ve A'râftakiler

Cüşemî (وَيَبْنِيهِمَا جَبَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَغْرِفُونَ كُلًّا بِسِيْمَاهُمْ وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ) "İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de hepsini (hem cennetlikleri hem de cehennemlikleri, yüzlerindeki) işaretleriyle tanıyan adamlar vardır. (Bunlar), henüz cennete girmemiş olan fakat girmeyi uman cennet halkına "selâm size! diye seslenirler"⁹⁰ âyeti bağlamında a'râf ve a'râftakiler hakkında bilgi vermektedir. Ona göre bu âyetteki (الْأَعْرَافِ) kelimesi iki fırka yani cennet ehli ile cehennem ehli arasındaki "perde" (سِتْرٌ) anlamındadır. Kelimesiyle cennet ile cehennem arasındaki "sur" (سُورٌ) kastedilmektedir. Söz konusu sur, (فَضْرِبْ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ) "Nihayet aralarına kapısı olan bir sur çekilir ki o surun iç tarafında rahmet dış tarafında ise azap vardır"⁹¹ âyetinde işaret edilen surdur. (الْأَعْرَافِ) kelimesine "surun yüksek yerleri", "sırat/yol" gibi anlamlar da verilmiştir. Yüksek yer olduğu için a'râf diye isimlendirildiği de söylenmiştir.

⁸² Meryem 19/72.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22/396; Abd b. Humejd b. Nasr Ebû Muhammed el-Kissî, *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humejd*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî - Mahmûd Muhammed Halîl es-Sa'îdî (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1408/1988), 1/333; Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/630.

⁸⁴ el-Kasas 28/23.

⁸⁵ el-Enbiyâ 21/101.

⁸⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Teftîr*, 6/4599-4601.

⁸⁷ Bâkîllânî, *el-İnşâf*, 48-49; Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihâl*, 1/116.

⁸⁸ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber*, 171; Neseî, *Mâtürîdî Akâidi*, 116.

⁸⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İlmiyye*, 737.

⁹⁰ el-A'râf 7/46.

⁹¹ el-Hadîd 57/13.

Ayrıca a'râf ehli insanları simalarından tanıyacağı için de a'râf ismi verildiği söylenmiştir. Bu son görüş Süddî'den (öl. 127/745) nakledilmiştir. A'râfta bulunan "adamlar" (رَجَالٌ) hakkında şunlar söylenmiştir:

- a- (رَجَالٌ) ile kastedilen müminlerin faziletlieleridir. Bu, Hasan-ı Basrî ve Mücâhid'den nakledilmiştir.
- b- Onlar şahitlerdir (شُهَدَاءٌ). Onlar âhiretin adaletli kimseleridir (yani şahitliklerine güven duyulan kimselerdir).
- c- Onlar peygamberlerdir.
- d- Onlar Allah yolunda öldürülenlerdir. Düşmanlarına gösterilirler ki onlarla alay etsinler. Düşmanlarını simalarından tanıyacaklar, cennet ehline selam vereceklerdir.
- e- Onlar meleklerdir. Erkek adamlar suretinde görünecekler, cennet ve cehennem ehlini tanıyacaklardır. Bu görüş Ebû Miclez'den (öl. 106/724) nakledilmiştir. Kendisine (رَجَالٌ) kelimesine melekler anlamı vermesi sorulduğunda, meleklerin kadın değil erkek olduklarını iddia etmiştir.
- f- Onlar iyilikleri ve kötülükleri eşit gelen kimselerdir. Cüşemî bu görüşe itiraz ederek bunun mümkün olmadığını söylemektedir.

et-Tehzîb müellifi farklı görüşleri bu şekilde zikrettikten sonra, "a'râf ehli müminlerin faziletlieleri ise niçin cennete girişleri geç oluyor?" şeklinde sorulabilecek soruya şöyle cevap vermektedir: Çünkü onlar düşmanlarıyla alay etmekten zevk alacaklar ya da onların cennete girmelerinin gecikmesi faziletlerinin ve mevkilerinin yüceliğinin apaçık görünmesi içindir. Onlar ateş ehli ile alay edip cennet ehlinin durumuna sevineceklerdir. Müfessir Cüşemî a'râfta bulunan adamların şahitler olduğu görüşünü tercih etmektedir. Çünkü ana göre a'râfta bulunanlar şahitler olduğu için Cenâb-ı Hak o adamlarla ilgili olarak (أَهْوَاءِ الَّذِينَ أَفْسَمْتُمْ لَا) (يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ) "(O adamlar) hepsini simalarından tanır" buyurmuştur. Ayrıca o adamlar () (يَتَالَهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ انْخَلَوْا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ) "Allah onları hiçbir rahmete erdirmeyecek, diye yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı? (ve cennet ehline dönerek): Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz"⁹² âyetinde işaret edildiği üzere hem cehennem hem de cennet ehline hitap edecekler, cennet ehlinin haline sevinip ateş ehlini kınayacaklardır. *et-Tehzîb* sahibine göre bu âyet ayrıca a'râfta bulunan adamların şehadet halinde oldukları ve henüz cennete girmediklerine işaret ettiğini belirterek bu konuyla ilgili açıklamalarına son vermiştir.⁹³

12. Ecel

Müfessir Cüşemî (وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ) "Her ümmetin bir eceli vardır. O ecel geldiğinde, ne bir an erteleyebilirler, ne de öne alabilirler"⁹⁴ âyetinden şu hükmü çıkarmaktadır: Bu âyet her bir fert için bir hayat süresi ve bir de ölüm vakti belirlendiğine delalet etmektedir. Onda takdim ve tehir söz konusu değildir. Dolayısıyla bu âyet, maktul ecelinden önce ölmüştür, iddiasında bulunan kimsenin görüşünü geçersiz kılmaktadır. Ona göre bu âyet ecelin tek olduğuna da delil teşkil etmekte, iki ecel olduğu görüşünü reddetmektedir.⁹⁵ *et-Tehzîb* müellifi (وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا) "Hiçbir kimse yok ki, ölümü Allah'ın iznine bağlı olmasın. (Ölüm), belli bir süreye göre yazılmıştır"⁹⁶ âyeti bağlamında da benzer izahları yaptıktan sonra bu âyetin maktulün eceliyle öldüğüne delil oluşturduğunu beyan etmektedir.⁹⁷

Ecel konusunda Mu'tezile, tabîî bir ölümle ölenin de katledilerek ölenin de eceliyle öldüğünü dolayısıyla tek bir ecelin olduğunu kabul etmektedir.⁹⁸ Ehl-i sünnet ekollerine göre de öldürülen kimse eceliyle ölmüştür.⁹⁹ Dolayısıyla maktulün eceliyle öldüğünü ve tek ecel olduğunu kabul eden Cüşemî söz konusu meselede hem Mu'tezile hem de ehl-i sünnet ile görüş birliği içerisinde.

⁹² el-A'râf 7/49.

⁹³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2573-2575.

⁹⁴ el-A'râf 7/34.

⁹⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2551.

⁹⁶ Âl-i imrân 3/145.

⁹⁷ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1335.

⁹⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 782; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 215.

⁹⁹ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 294; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 75, 150.

13. Haram Rızık mıdır?

Cüşemî (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا) *“Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızık Allah'a ait olmasın”*¹⁰⁰ âyetinin tefsiri bağlamında şöyle demektedir: Bu âyet ancak helâl olanın rızık olabileceğine delalet etmektedir. Gaspçının gasp ettiği rızık Allah takdir etmemiştir. O nedenle gasp ettiği şeyi iade etmesi istenir. O yaptığı bu fiil nedeniyle zemmedilir ve lanetlenir. *et-Tehzîb* sahibine göre bu âyet Allah Teâlâ'nın er-Rezzâk olduğuna, her canlının rızıkına kefil olduğuna ve O'nun bunu kendi zatına hikmetsiz olarak vacip kıldığına işaret etmektedir.¹⁰¹

Müfessir Cüşemî rızık konusundaki bu izahıyla, haramın rızık olmadığını iddia eden Mu'tezile ile fikir birliği içerisinde. ¹⁰² O, haramın da rızık olduğunu kabul eden ehl-i sünnet ile ihtilaf halindedir.¹⁰³

14. İstîtâat Fiil ile Beraber mi Fiilden Önce midir?

et-Tehzîb müellifi (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) *“Sizden kesin söz almıştık. Tûr dağıyı yükselterek tepenize dikmiştik. ‘Allah’a karşı gelmekten sakınanlardan olabilmemiz için, size verdiğimiz kitaba kuvvetle sarılın, onda bulunanları hatırd tutun’ demiştik”*¹⁰⁴ âyeti bağlamında istitâat konusundaki fikrini beyan etmektedir. Ona göre bu âyet kudretin fiilden önce olması gerektiğine delalet etmektedir. Çünkü insanlara, kendilerinde fiilden evvel kudret olmadığı halde “kuvvetle/kudretle alınız!” denilmesi caiz değildir. Aynı şekilde bir insana, eli ve ayağı olmadığı halde “ayağınla yürü! Elinle vur!” denilmesi de uygun değildir.¹⁰⁵

Müfessir Cüşemî istitâat konusunda Mu'tezile ekolüyle hemfikirdir. Zira Mu'tezile'ye göre istitâatin fiilden önce olması gereklidir.¹⁰⁶ Çünkü onlara göre “sorumluluk” ve ona muhatap olmak da, fiilden sonra değil, fiilden önce devreye giren bir hâdisedir.¹⁰⁷ Kudretin *makdûra* bitişik yani fiil ile birlikte olduğunu kabul etmek, “güç yetirilemeyen şeyi teklif etmek” demek olur ki bu kabîh bir şeydir. Kabîh olan şeyi yapmamak ise *adlin* gereğidir.¹⁰⁸ Cüşemî istitâatin fiille beraber olması gerektiğini iddia eden ehl-i sünnet ekolleri ile görüş ayrılığı içerisinde.¹⁰⁹

15. Hidâyet-Dalâlet

Müfessir Cüşemî (فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِإِسْلَامٍ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضَلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ) *“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse göğsü çıkıyormuş gibi kalbini dar ve sıkıntılı yapar”*¹¹⁰ âyetinin tefsiri bağlamında hidâyet ve dalâlet kavramları izah etmektedir. Onun belirttiğine göre (الهُدَى) kelimesinin asıl/kök anlamı (الدَّلَالَةُ) “yol göstermek/delalet etmek” ve (الْبَيَانُ) “açıklamak” demektir. Ona göre bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de dört anlama gelmektedir. Bunlar:

a- (الدَّلَالَةُ) “yol göstermek”. (شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ) *“Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'ân'ın indirildiği aydır”*¹¹¹ âyetinde bu anlamdadır.

b- (الإِطْفَاءُ) “lütüfta bulunmak” ve (زِيَادَةُ الْهُدَى) “hidayetini artırmak”. (وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى) *“Doğru yolu bulanlara gelince, Allah onların hidayetlerini arttırır”*¹¹² âyetinde bu anlamda kullanılmıştır.

¹⁰⁰ Hûd 11/6.

¹⁰¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3456.

¹⁰² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 787-788; Neseî, *Kitâbü't-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Habîbullâh Hasan Ahmed (Kâhire: Dâru't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, 1406/1986), 310.

¹⁰³ Bâkîllânî, *el-İnşâf*, 48; Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 294; Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, 310.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/63.

¹⁰⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/416.

¹⁰⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 390; Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, 259.

¹⁰⁷ Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 1/173; a.mlf. *Mezhepler Tarihi*, 207.

¹⁰⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 390.

¹⁰⁹ Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, 257-259; Bâkîllânî, *el-İnşâf*, 44-45.

¹¹⁰ el-En'âm 6/125.

¹¹¹ el-Bakara 2/185.

¹¹² Muhammed 47/17.

c- (وَالَّذِينَ قَتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ . سَنَهْدِيهِمْ وَيُصَلِّحُ بِأَلْهِمْ) “Cennete giden yolda sevap/ödül”. (التَّوَابُ فِي طَرِيقِ الْجَنَّةِ) “Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmaz. Onları doğru yola eriştirir, durumlarını düzeltir”¹¹³ âyetinde bu anlamı içermektedir.

d- (يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا) “(Allah) onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir”¹¹⁴ âyetinde bu anlama gelir.

et-Tehzîb müellifi bu izahlarının akabinde (الهُدَى) kelimesinin zıddının (الضَّلَال) olduğunu ve bunun da asıl anlamının “doğru yoldan sapmak” anlamına geldiğini belirttikten sonra Kur’ân’da (وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ) “*Sâmirî onları saptırdı*”¹¹⁵ âyetindeki gibi “dinden saptırmak” ve (يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا) “(Allah) onunla birçok kimseyi saptırır”¹¹⁶ âyetinde işaret edildiği üzere “cennete giden yoldan sapmak” anlamlarına geldiğini zikreder. O ayrıca söz konusu kavramın “dalâletine hükmetmek”, “sapmış olarak bulmak” ve “helâk olmak” gibi anlamlara geldiğine de değinir. Fakat müfessir Cüşemî “dinden saptırmak” anlamının Allah Teâlâ hakkında kullanılmasının caiz olmadığını, bu anlamın O’nun hakkında kullanılmasının kabîh olduğunu zikretmektedir. Ona göre Allah hakkında (إِنَّهُ تَعَالَى يُضِلُّ عَنِ الدِّينِ) “Yüce Allah dinden saptırır” şeklinde bir ifade kullanılması caiz değildir. Aksine O tüm mükellefleri dine yönlendirir. Fakat onlardan kimi hidayete erer kimi ermez. İşte bundan dolayı Allah (وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى) “*Semûd’a gelince onlara doğru yolu gösterdik, ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler*”¹¹⁷ buyurmuştur. Zira dinden saptırmak/dalâlete düşürmek (الإِضْلَال) çirkindir ve zemmedilmiştir. Allah Teâlâ öyle bir fiili yapmaz. Çünkü *el-Hakîm* (hikmet sahibi) olan Allah, kulunu yapmaktan alıkoyacağı ve ardından da o iş yüzünden cezalandıracağı şeyi kullarına baştan emretmez.¹¹⁸

Müfessir Cüşemî hidâyet ve dalâlet konusundaki bu izahlarıyla Mu’tezile ekolüyle hemfikir ehl-i sünnet ekolleriyile ihtilaf halindedir. Zira ehl-i sünnete göre Allah’a izafe edilen (الإِهْتِدَى) kavramı Allah’ın kulda doğru yola girmeyi yaratması demektir. (الإِضْلَال) ise O’nun kulun kalbinde sapıklığı (dalâleti) yaratması manasındadır. Mu’tezile’ye göre ise Allah’a izafe edilen (الإِهْتِدَى) kavramı, Allah’ın kulun nefsinde doğru yola girmeyi yaratması anlamında değil din yolunu açıklamak (بَيَانٌ), âhirette muhsinlere cennete giden yolu göstermek gibi anlamlarda kullanılmaktadır. (الإِضْلَال) kavramı ise O’nun, kulun kalbinde dalâleti yaratması anlamında değil kulunu doğru yoldan sapmış (ضَالًا) diye isimlendirmesi¹¹⁹ ya da kul kendi nefsinde dalâleti yarattığı zaman onun sapıklığına hükmetmesi anlamındadır.¹²⁰ Ehl-i sünnetin hidâyet ve dalâlet meselesindeki bu yorumunun temelinde kulların fiillerini Allah Teâlâ’nın yarattığı düşüncesi vardır. Benzer şekilde Mu’tezile’nin hidâyet ve dalâleti Allah’ın yaratmadığı şeklindeki görüşlerinin temelinde Allah’ın kulların fiillerini yaratmadığı düşüncesi yer almaktadır. Cüşemî Mu’tezile’nin bu düşüncesini tefsirine yansıtmıştır.

16. Kalbin Mühürlenmesi

Cüşemî (حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ) “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir ve onlar için büyük bir azap vardır”¹²¹ âyetinde söz konusu edilen kalplerin mühürlenmesi konusunda âlimlerin ihtilaf ettiklerini ve bu konuda şu yorumları yaptıklarına temas etmektedir:

a- Buradaki mühürleme (حَتَّمَ) ile kalpteki “siyah nokta” kastedilmektedir. Allah onu, kurtuluşa eremeyeceğine dair melekler için bir alamet olsun diye kâfirin kalbine koymuştur.

b- Kalbin mühürlenmesi, kâfirleri zemmetmek içindir. Bu şekilde âdeta kalpleri mühürlenmiş bir şey gibi kabul edilmiştir. Âyetteki (حَتَّمَ) “mühürledi” ifadeyle şu kastedilmektedir: Küfür inkârcıların kalplerine iyice yerleşti de bu sebeple âdeta üzerleri mühürlenmiş şeyler gibi oldu. Kulaklarına da hiçbir ses

¹¹³ Muhammed 47/4-5.

¹¹⁴ el-Bakara 2/26.

¹¹⁵ Tâhâ 20//85.

¹¹⁶ el-Bakara 2/26.

¹¹⁷ Fussilet 41/17.

¹¹⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 3/2396-2397, 2401.

¹¹⁹ Nesefî, *Tabsîratü’l-edille*, 2/983-984.

¹²⁰ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 77, 154.

¹²¹ el-Bakara 2/7.

ulaşmaz oldu. Cenâb-ı Hak bu durumu tekit etmek için âyetin devamında (وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ) “Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir” buyurmuştur ki bu ifade, o inkârcılar işitmeyen, anlamayan ve görmeyen kimseler konumuna düştüler, anlamındadır.

c- Buradaki (خَتَمَ) “mühürledi” fiili, (حَكَمَ) “hükmetti” anlamındadır. Buna göre (خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ) ibaresi, Allah onlar hakkında hüküm verdi ve onların artık hakkı kabul etmeyeceklerine şahit oldu, anlamına gelmektedir. Bu ifade tıpkı Arapların (خَتَمْتُ عَلَيْكَ بِأَنَّكَ لَا تُفْلِحُ) sözleri gibidir ki onlar bu sözle, senin kurtulamayacağına şahit oldum ve ona hükmettim (شَهِدْتُ عَلَيْكَ وَحَكَمْتُ), demek istemektedirler.

d- Allah bu ifadeyle istifham kastetmektedir fakat istifham edatı hazfedilmiştir. Takdiri, (أَخْتَمَ) “mühürledi mi?” şeklindedir.

et-Tehzîb müellifi bu izahların akabinde, Allah'ın mühürlemesinin insanların iman etmesine mani olmadığı kanaatini dile getirmektedir. Ona göre şayet Allah, iman etmeyi emrettiği halde, imana engel olmuş olsaydı bu durum güç yetirilemeyecek şeyi teklif etmek olurdu. Cenâb-ı Hak, (فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا) “Onların ancak pek azı inanır”¹²² âyetinde işaret edildiği üzere insanların bazılarının iman ettiklerinden bahsetmektedir. Buna göre şayet Allah iman etmeye mani olsaydı herkesi iman etmekten alıkoyardı. Ayrıca imandan menetmek kabîhtir. Şayet O imana mani olup ardından da iman etmemekten dolayı cezalandırarak olsaydı bu durumda âmâyı görmekle, kötürümü ayağa kalkmakla mükellef tutması, bu sayılanları terk etmesi durumunda cezalandırması da caiz olurdu. Yine küfre davet eden bir elçi göndermesi ve yalancının eliyle mucize izhar etmesi de mümkün olurdu. Allah zulmetmekten münezzehtir. Şayet O imana engel olduğu halde iman etmeyi emretmiş olsaydı, ardından da iman etmeyi cezalandırarak olsaydı bundan daha büyük zulüm olmazdı.¹²³

Müfessir Cüsemî kalbin mühürlenmesine ilişkin bu açıklamasıyla Mu'tezile'ye yakın durmakta ehl-i sünnet ile görüş ayrılığına düşmektedir. Mu'tezile'den bazılarının göre, Allah'ın inkârcıların kalplerini mühürlemesi (الختم/الطبع), onların iman etmeyeceklerine dair şehadeti ve hükmüdür. Bu durum, onların iman etmelerine mani değildir. Bazılarına göre ise, kalplerin mühürlenmesi (الختم/الطبع), kalpteki siyahlıktır. Nitekim kılıç paslandığı zaman “lekelendi” denilir. Bu, emredildikleri şeyi yapmalarına mani değildir. Allah, kalpteki bu işareti, meleklerin Allah dostlarını Allah düşmanlarından ayırt edebilmeleri için bir alamet yapmıştır. Ehl-i sünnete göre küfre güç yetirme kalbin mühürlenmesidir. Onlardan bazılarının göre ise, Allah'ın, inkârcıların kalplerini mühürlemesinin anlamı, onlarda küfrü yaratmasıdır.¹²⁴ Kalplerin mühürlenmesi meselesinin temelinde de tıpkı hidâyet ve dalâlet meselesinde olduğu gibi kulların fiillerinin yaratılıp-yaratılmadığı meselesi yer almaktadır.

17. İmanda Artma ve Eksilme

Cüsemî'ye göre (الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ) “Bir kısım insanlar, müminlere: ‘Düşmanlarınız olan insanlar, size karşı asker topladılar, onlardan korkun!’ dediklerinde bu, onların imanlarını bir kat daha arttırdı ve ‘Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!’ dediler”¹²⁵ âyeti imanının artıp esildiğine delil teşkil etmektedir. Ona göre bu durum, Mürcie'nin görüşünün hilafına, amelin imandan olmasını gerektirir. *et-Tehzîb* müellifi bu iddiasını teyit etmek üzere İbn Ömer'den (öl. 73/693) nakledilen şu rivayeti aktarmaktadır: Dedik ki: Yâ Rasûlallâh! İman artar ve eksilir mi? O (s.a.s.) “Evet, artar da nihayet sahibini cennete sokar; iman aynı zamanda eksilir de nihayet sahibini cehenneme sokar” şeklinde cevap verdi. Müfessir Cüsemî imanda hem artma hem de eksilme olmasının sahabe ve tâbiûnin cumhurunun görüşü olduğunu belirtmektedir. O, İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) de bu görüşte olduğunu zikrederek bu konudaki açıklamalarına son vermektedir.¹²⁶

¹²² en-Nisâ 4/46.

¹²³ Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-Teftîr*, 1/239-241.

¹²⁴ Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kâhire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1369/1950), 1/297.

¹²⁵ Âl-i imrân 3/173.

¹²⁶ Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-Teftîr*, 2/1392.

et-Tehzîb müellifi imanda artma ve eksilme olacağını iddia ederek, imanun artıp eksileceğini söyleyen Mu'tezile, Şâfiî ve Eş'arî (öl. 324/935-936) ile aynı fikri paylaşmaktadır. Ebû Hanîfe ve birçok ulemaya göre iman artmaz ve eksilmez.¹²⁷

18. Sonuç

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı tefsirinde Mu'tezilî görüşlerin etkisini incelediğimiz bu araştırmada neticesinde onun sem'iyât kapsamına giren meseleler bağlamında Mu'tezile'nin beş esasına (*usûl-i hamse*) riayet ettiğini ve bu temel prensiplere muhalif olmayacak şekilde yorumlar yaptığını söyleyebiliriz. Bu meyanda Cüşemî kulların fiillerini Allah'ın yaratmadığını iddia ederek bu konuda Mu'tezile ile aynı fikri paylaşmaktadır. Müfessir, Allah'ın kulların tüm fiillerinin yaratıcısı olduğunu kabul eden ehl-i sünnet ekolleriyle ihtilaf içerisinde.

Cüşemî'ye göre Allah büyük günah işleyen bir kimseyi tövbe etmediği takdirde affetmeyecektir. O bu meselede Mu'tezile ile hemfikirdir. *et-Tehzîb* müellifi bu meselede, küfür dışındaki büyük günah mümin kulu imandan çıkarmaz, diyen ehl-i sünnet ve büyük günah irtikâp edenin kâfir olduğuna hükmeden Hâricîler ile ihtilaf halindedir. Cüşemî kebîre sahibi için hiçbir şefaatinin olmayacağını kabul etmektedir. O bu iddiasıyla Mu'tezile'nin bir grubu ile hemfikir Rasûlullah'ın (s.a.s.) şefaatinin ümmetinden kebire işleyenler için olduğunu kabul eden ehl-i sünnet ekolleriyle görüş ayrılığı içerisinde.

et-Tehzîb sahibi kabir azabını kabul etmektedir. Bu meselede hem Mu'tezile hem de ehl-i sünnet ile ittifak halindedir. O kabir azabını ve orada suali inkâr eden Cehmiyye ile fikir ayrılığı içerisinde. Cüşemî'nin öldükten sonra dirilmenin ve diriltildikten sonra haşrin ruh ve bedenle olacağını kabul ettiğini söyleyebiliriz. O bu konuda ehl-i sünnetle ittifak halindedir. Cüşemî mahşerde hesap, mizan ve amellerin tartılmasını kabul etmektedir. Bu meselede Mu'tezile ve ehl-i sünnet ekolleriyle ittifak halindedir. *et-Tehzîb* müellifi cennetin ve cehennem içindekilerle birlikte ebedî olduğunu kabul etmektedirler. O bu meselede kendiyile aynı görüşü paylaşan Mu'tezile ve ehl-i sünnet ekolleri ile ittifak halindedir. Cüşemî'nin "kevser" kelimesinin "çok hayır" dışındaki anlamlarını ve bu konudaki rivayetleri kabul etmemesi, havz-ı kevser inancını reddeden Mu'tezile ile hemfikir olduğunu göstermektedir. O, havz-ı kevserin hak olduğunu kabul eden ehl-i sünnet ile ihtilaf içerisinde. Cüşemî "sırat" hakkında farklı görüşleri belirtmekte fakat herhangi bir tercihte bulunmamakta ve sırat köprüsünün hakiki olarak olup-olmadığı konusuna temas etmemektedir.

Tek ecel olduğunu kabul eden Cüşemî söz konusu meselede hem Mu'tezile hem de ehl-i sünnet ile görüş birliği içerisinde. Cüşemî'ye göre haram rızık değildir. Bu konuda Mu'tezile ile fikir birliği içerisinde haramın da rızık olduğunu kabul eden ehl-i sünnet ile ihtilaf halindedir. Cüşemî istitâat konusunda istitâatin fiilden önce olması gerektiğini kabul eden Mu'tezile ile hemfikir istitâatin fiille beraber olması gerektiğini iddia eden ehl-i sünnet ile ihtilaf içerisinde.

Cüşemî hidâyet ve dalâlet konusunda Mu'tezile ekolüyle hemfikir ehl-i sünnet ekolleriyle ihtilaf halindedir. Zira Ehl-i sünnete göre Allah'a zıfede edilen (الإلهدى) kavramı Allah'ın kulda doğru yola girmeyi yaratması demektir. (الإضلال) ise O'nun kulun kalbinde sapıklığı (dalâleti) yaratması manasındadır. Cüşemî ve Mu'tezile Allah'ın kulların fiillerini yaratmadığı düşüncesinden hareketle Allah'ın kulun kalbinde hidayet ve dalâleti yaratmasını kabul etmezler. Cüşemî ve Mu'tezile Allah'ın inkârcıların kalplerini mühürlemesini (الخنم/الطبع), onların iman etmeyeceklerine dair şehadet ve hükmü, kalpteki siyahlık gibi anlamlara yormuşlardır. Ehl-i sünnete göre küfre güç yetirme kalbin mühürlenmesidir. Onlardan bazılarına göre ise, Allah'ın, inkârcıların kalplerini mühürlemesinin anlamı, onlarda küfrü yaratmasıdır.

et-Tehzîb müellifi imanda artma ve eksilme olacağını iddia ederek, imanun artıp eksileceğini söyleyen Mu'tezile, Şâfiî ve Eş'arî (öl. 324/935-936) ile aynı fikri paylaşmaktadır. O bu meselede "iman artmaz ve eksilmez" diyen Ebû Hanîfe ile ihtilaf halindedir.

¹²⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, thk. Abdurrahmân 'Umeyre (Beyrût-Lübân: 'Âlemu'l-Kütüb, 1419/1998), 5/211.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Abd b. Humeyd, İbn Nasr Ebû Muhammed el-Kissî. *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî - Mahmûd Muhammed Halîl es-Sa'îdî. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1408/1988.
- Abdülcebbar, Kâdî. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. thk. Andülkerîm 'Usmân. b.y.: Mektebetu Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Abdülhamid, İrfan. *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. M. Sâim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 3. Basım, 1994.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaûd vd. b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhâ*. thk. Muhammed 'Usmân el-Huşî. Kâhire: Mektebetu İbn Sînâ, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: TDVY, 7. Basım, 2014.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *el-İnşâf fî mâ yecibu i'tikâduh ve lâ yecûzu'l-cehlu bih fî 'ilmi'l-kelem*. thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî. b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2. Basım, 1421/2000.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ el-Husrevcirdî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdul'alî Abdulhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1423/2003.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDVY, 3. Basım, 2016.
- Çelebi, İlyas. "Kâdî Abdülcebbar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/105-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Saydâ-Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. es-Sâbit. *Fıkh-ı Ekber: Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da İtikâdî, Siyâsî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sibğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyy, ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *el-İbâne un uşûli'd-diyâne*. Beyrût-Lübân: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *el-Lüma' fî'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. thk. Hamûde Ğurâbe. Kâhire: Matba'atü Mısır, 1955.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Eş'arî Kelâmı*. çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Muşallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005.

- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2. Cilt. Kâhire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1369/1950.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-itiḳâd*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Hâkim el-Cüşemî, Ebû S'ad el-Muhassin b. Muhammed Kerrâme el-Beyhakî. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî. Kâhire: Dâru'l-Kitâb el-Mısırî - Beyrût: Dâru'l-Kitâb el-Lübânî, 1439-1440/2018-2019.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Şaḫîḫayn*. thk. Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-'Absî el-Kûfî. *el-Muşannef*. thk. Muhammed 'Avvâme. b.y.: Dâru'l-Kible, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî - Faysal Îsâ el-Bâbî e-Halebî, ts.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-Saadât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *Câmi'u'l-uşûl fi ehâdîsi'r-rasûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaûd. b.y.: Mektebetü'l-Hulvânî-Matbaatü'l-Mellâh-Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1392/1972.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Ṭabaḳâtü'l-Mu tezile*. Beyrût-Lübân: y.y., 2. Basım, 1407/1987.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Kitâbü't-Tevḫîd Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în. *Kitâbü't-Temhîd li kavâidi't-tevḫîd*. thk. Habîbullâh Hasan Ahmed. Kâhire: Dâru't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, 1406/1986.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în. *Tebşiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid Îsâ. 2 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs - el-Cezîre li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2011.
- Nesefî. Ebû'l-Mu'în. *Mâtürîdî Akâidi: Bahrû'l-Kelâm Tercümesi*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Özdemir, Faruk. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân ve el-Keşşâf'ta Kelâmî Tartışmalar*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *Mâtürîdiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. b.y.: DİBY, 3. Basım, ts.
- Soyal, Fikret. "Esmâ-Ahkâm (Vaîd) Meselesi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Hâkim el-Cüşemî'nin Görüşlerinin Mukayesesi". *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019), 685-713.
- Sünbül, Cemal. *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emîr Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâ'ûr. 2 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1414/1993.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türki. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Teftâzânî, Sa'duddîn. *Şerḫu'l-Aḳâidü'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1407/1987.
- Teftâzânî, Sa'duddîn. *Şerḫu'l-Maḳâşid*. thk. Abdurrahmân 'Umeyre. 5 Cilt. Beyrût-Lübân: 'Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1419/1998.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Turan, Ahmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Samsun: Sidre Yayınları, 2. Basım, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Usûl-i Selâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/212. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yıldırım, Ramazan. *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüsemî Örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2016.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.

Zerzûr, Adnân. *el-Hâkim el-Cüsemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Çur'ân*. Dımeşk: Müessesetu'r-Risâle, 1391/1971.